

Posudek rukopisu habilitační práce Dalibora Havla
Nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě
(552 s. včetně 244 vyobrazení)

Prací z oblasti paleografie a kodikologie není mnoho, ba je jich ve srovnání s jinými historickými obory velice málo. Dokonce by bylo možno říci, že jde o solitéry. A přesto mají značný význam, neboť jsou schopny alespoň do jisté míry odpovídat na některé důležité otázky z oblasti kulturních dějin, zejména středověkých, kde jiné historické obory zůstávají stát, nebo se topí v rozpacích. Aby se ale mohly zařadit do hlavního proudu kulturních dějin, je potřebí shromáždit příslušnou látku tak, aby byla schopna alespoň do jisté míry relevantní odpovědi. A v tom je největší problém, neboť pro období raného a vrcholného středověku je v českém prostředí k dispozici zcela mimořádně chudobný materiál. Ten svědčí jednak o tom, že příslušnou dobu je možno v podstatě označit z tohoto hlediska jako rudimentární, na druhé straně ale současně jako údobí, kde většina v úvahu přicházejících podkladů z nejrůznějších důvodů zanikla (zde upozorňuji na zajímavé, i když leckdy kontroverzní výklady Eltjo Buringha o kvantifikaci kodexového materiálu ve středověku, nad níž je třeba se i v Havlově kontextu zamyslet). K tomu je třeba říci, že často jde sice o ztráty způsobené vnějšími vlivy ať už ve formě válek či jiných bouřlivých událostí, ale nezřídka tu hrály roli i okolnosti subjektivní povahy, totiž hrubě utilitární vztah k těmto hodnotám. Pomineme-li v podstatě misijní dobu řezenského biskupství před vznikem pražské diecéze, kdy bylo potřebné jen zcela omezené množství liturgických knih, od začátku fungování Pražského kostela a pak po založení prvních klášterů se v 11. století jejich potřeba začala prohlubovat a ve 12. věku nutně zesílila. I když tzv. „Deperdita-Forschung“ má poměrně omezené výpovědní možnosti, přesto by mohlo poskytnout některé záchytné body. Druhou cestou je v poslední době v obecné literatuře širě se uplatňující tzv. „Makulatur-Forschung“, které má u nás teprve v posledních málo letech určité, spíš zatím ale omezené výstupy (mj. M. Dragoun-J. Marek).

Přes zmíněnou pragmatičnost v přístupu k rukopisům, které nebyly již aktuální, se nesetkáváme v českém prostředí s pokusy upravovat pergamen k novému použití odstraňováním z tehdejšího hlediska neužitečného textu seškrabáním původního textu (palimpsesty), snad s výjimkou drobných razur krátkého rozsahu. A tak zřejmě jediným užívaným způsobem bylo, že se druhotně užívalo pergamenu nepotřebných či jinak neužitečných knih jako obalové makulatury při vazbách aktuálních knih, často dokonce až po staletích. Zejména tomu tak bylo u různých úředních pomůcek, zejména účetního rázu.

Množství jednotlivých listů či dokonce jen jejich částí bylo také užíváno k vystužení vazeb či jako předsádek nebo přideští aktuálních literárních rukopisů. Bohužel naši předchůdci často tyto jednotliviny z uvedených rukopisů snímali, aniž poznamenali tuto jejich provenienci, takže ta se namnoze ztrácí a tím tudíž i podstatná část jejich výpovědní schopnosti.

Většinou sice jde o zbytky rukopisů ze středověku pozdního, nalézají se ovšem mezi nimi i doklady starší, kterým až na výjimky nebyla věnována pozornost. A právě jejich evidence je prvním předpokladem k tomu, aby se mohlo pokročit dále. Tuto evidenci teritoriálně bohemikálního materiálu si dal záslužně za úkol předkladatel této habilitační práce, který dlouhodobě evidoval a fotograficky dokumentoval všechny zlomky, které se paleograficky řadily do období zhruba do konce 12. století. Říkám-li *cum grano salis* všechny zlomky, znamená to, že Havel prošel nejen naše rukopisné knihovny podle jejich tištěných katalogů, ale sledoval v knihovnách i archivech krabice označované jako *disiecta membra*, fragmenty, zlomky či podobně. Ale nejen to. Snažil se s pomocí správců těchto fondů procházet i další archivní či knihovní soubory tam, kde byla aspoň minimální naděje na případný nález. Tím je na jedné straně řečeno, že v současné situaci učinil maximum, aniž by to ovšem znamenalo, že se nemůže objevit nějaký nový doklad. Ale skoro s jistotou lze říci, že takový nález může maximálně stávající heuristiku doplnit, ale takřka vylučuji, že by mohlo dojít k nějakému významnému nálezu, což se ovšem nemusí týkat ojedinelých celých kodexů, jejichž stará či dokonce původní pertinence může být ještě odhalena zejména v některých velkých sbírkách zahraničních, jak se to před několika desetiletími stalo s jedním kodexem pomuckým ve Würzburgu, či břevnovským ve Frankfurtu n. M. z doby, jež je předmětem Havlova zájmu. Ale obraťme pozornost už přímo k předkládané habilitační práci.

Havlova rozprava má následující strukturu. Je rozdělena, odhlédneme-li od závěru a rozsáhlé závěrečné bibliografie, která ale není zcela úplná v tom smyslu, že autor v práci cituje víc prací, než jich v ní uvádí (viz např. A. Vidmanová, s. 439), do celkem čtyř větších celků. A zřejmě nemohl již použít v předchozím roce vyšeší práci H. Hoffmanna, *Schreibschulen und Buchkunst*, kde je jeho fragment č. 95 charakterizován jako corvejský a datován do počátku 10. století. Úvodní poměrně stručná kapitola podává jednak nástin obsahu návazných kapitol, ale přináší také „Havlův trojúhelník“ jednotlivých podílníků (účastníků) na vzniku rukopisu jako takového. Ten Havel charakterizuje jako paleografickou souhru iniciátora, realizátora a uživatele. K tomu bych rád dodal, že tyto vazby jsou dynamické a často proměnlivé a spíš než jako paleografické je lze označit jako kodikologické, protože paleografický moment je pouze dán účastí realizátora. Ten nadto může být i sám iniciátorem a zároveň uživatelem a to podle toho, o jakého charakteru příslušný rukopis je. Havel je si toho

ovšem vědom, i když v praxi tomu bližší úvahu nevěnoval. Ale nechci zde tuto diskusi rozvíjet, jen dávám autoru k úvaze, aby ji v kontextu svého užšího zaměření při příležitosti definitivní úpravy pro tisk, jež si zaslouží, zevrubněji rozpracoval.

Druhou kapitolu tvoří autorův přehled vývoje latinského písma v 9.-11. století. Činí tak jednak na základě literatury, takřka výlučně zahraniční, jednak na základě vlastního výzkumu. I když zdůvodňuje časovou hranici, myslím, že když zpracovává materiál do 12. století včetně, by bylo třeba podat pro posléze uvedené století alespoň základní obrysy vývoje i pro toto časové období, byť si uvědomuji s tím spojené komplikace.

Nejrozsáhlejší je třetí kapitola, tvořící svým způsobem jádro celé práce. Z takměř 400 stran ovšem tvoří více než polovinu rozsahu vyobrazení příslušného pramenného materiálu. Není to v žádném případě kritika, naopak je třeba podtrhnout jeho důležitost, neboť to je opravdu podstatný zisk Havlovy práce, který tu shrnul a okomentoval mimořádně heterogenní pramenný materiál a v některých případech přinesl důležité doplňky i z obecného hlediska. K této stati se ještě vrátím níže. Z technického hlediska nepovažuji rozptýlení reprodukcí do této kapitoly za vhodné, neboť ztěžuje přehled o materiálu. Musím konstatovat, že v mém ex. chybí řada vyobrazení, ač je na ně v katalogu odkazováno (č. 9, 12, 16, 18, 21, 23, 25, 29, 31, 34, 36, 39, 42, 44, 45). Dohledal jsem je až na přiloženém CDROMu, aniž je na to upozorněno. Stejně tak v textu 4. kapitoly častěji zmiňovaný fragment PT 50 (s. 425, 451) v katalogu nenacházím a opačně fragment MK 50 katalogu nepřichází v textu. Nejde o záměnu, která vznikla přehlédnutím?

Čtvrtá kapitola podává pokus (za stávající pramenné situace o nic jiného také jít nemůže) o rekonstrukci dvou „zachytitelných“ skriptorií, resp. „skriptorií“ v českých zemích 11. a 1. poloviny 12. století. Kláštera břevnovského na jedné a kláštera Hradisko u Olomouce na druhé straně. Tu in margine dodávám, že přehled identifikovaných kodexů a zlomků na s. 451n. by měl pro uživatelův snadnější přehled uvádět zřetelněji signatury a odkazy na čísla konkrétních fragmentů resp. rukopisů.

Po stručném shrnutí přichází rozsáhlá bibliografie, která je rozčleněna do čtyř oddílů: Prameny, Inventáře a další soupisy, Faksimilové příručky a katalogy datovaných rukopisů a posléze vlastní Literatura. Z hlediska přehlednosti bych považoval na příhodnější, kdyby druhé až čtvrté oddělení byly spojeny v jediný soupis. Mezi institucemi s prameny přicházejí i dolnorakouský klášter ve Světlé (Zwettl), hornorakouský klášter v Drkolné (Schlägl), jakož i Královská knihovna ve Stockholmu, v relevantní kapitole třetí ale jejich účast nenacházím. Či jde jen o jejich použití v textu? Pak by ovšem seznam měl být nepochybně širší. Prosím o vysvětlení.

Z řečeného vyplývá, že jádro práce a základní přínos autorův tvoří třetí a čtvrtá kapitola, jimž je třeba věnovat konkrétnější pozornost. Bylo již naznačeno, že autor eviduje vedle omezeného počtu celých kodexů (které ale nejsou předmětem tohoto katalogu, i když se s nimi v následném textu pracuje) celkem 216 jednotlivin-fragmentů (s několika indexovými čísly) z řady desítek archivů, knihoven a příbuzných institucí. Dávám tu v úvahu, zda by neměla být do soupisu včleněna i informace o významném fragmentu starohornoněmeckého eposu Heliand, i když zlomek byl v rámci státních darů někdy v padesátých letech z Národní knihovny předán do tehdejší NDR.

Havel pro popis vytvořil jednotné schéma, v němž základní roli hraje jednak vnější popis, jednak snaha o obsahovou identifikaci příslušných zlomků, kterou zejména je třeba ocenit. Menší pozornost je věnována paleografickým informacím, na jejichž základě autor určoval stáří resp. v některých případech i rámcové geografické zařazení příslušných fragmentů. To kolísá od raného středověku do přelomu 12./13. století a vedle dominantní střední Evropy se ojediněle mihne Itálie či Francie, výjimečně i Anglie. Havel si pro to vytvořil sice obecné předpoklady v kapitole druhé, ale jejich praktická aplikace v této by byla velmi důležitá. Nechci pochybovat, že má ve svých materiálech příslušné reference, nicméně by čtenář přijal s povděkem, kdyby byl alespoň na vybraných ukázkách poučen o důvodech, které vedly k autorovým atribucím. Totéž se týká potřeby informace (byť negativní) o majiteli příslušného nositele takového zlomku, což by mohlo vést dále, zejména když jde někdy o jakési, byť třeba malé soubory. V každém případě je ale potřebí upozornit na velmi důležité rejstříky na konci této kapitoly, které podávají jednak rámcovou chronologickou informaci, ale zejména pak také na závažný rejstřík obsahový (s. 404). Ten ukazuje absolutní převahu textů liturgických a jim příbuzných a naopak minoritu textů světských (tu upozorňuji na rozpor v rejstříku, kde fragment č. 127 je označen jako incertus, zatím co v textu (s. 259) se uvádí, že Pražákův soupis „má přesné obsahové, chronologické i provenienční údaje“. Ale i ona minorita právě proto nabývá značné důležitosti.

Kapitola 4. je pokusem o syntetizující pohled (pokud o tom lze vzhledem k (ne)dochovanosti pramenné látky vůbec hovořit) na domácí písařskou produkci nejstarší vrstvy, tedy na doklady, které vznikly v podstatě do počátků 12. století. Nejdříve si autor připravuje látku výkladem o možnosti získat některé pevné chronologické záchytné body. Ty jsou vlastně toliko u některých kodexů „zdíkovských“, tedy až z relativně pozdního horizontu, zatím co pro obě výše zmíněná skriptoria něco takového nemáme, nejde-li o zcela ojedinělé diplomatické texty, výjimečně i o informace kronikářské, které jsou ale v podstatě pouze obecného rázu.

První je tu na řadě skriptorium břevnovského kláštera, kde se autorovi podařilo - pokud to vůbec je možno - z rozptýleného materiálu sestavit přece jen jakýsi obraz kolem resp. po polovině 11. století existovavšího skriptoria s několika různě se prolínajícími rukama a dokonce představit jednoho písaře jménem (*frater Modestus*). U celých kodexů, kde důležitou roli hrají zejména kodexy chované dnes v břevnovském proboštství v Rajhradě, se používá minuciézního kodikologického rozboru. Samozřejmě zůstává řada otázek a otazníků, jak ani jinak nemůže být, zejména také u kodexu frankfurtského.

Obdobným způsobem se autor snaží vyrovnat i s produkcí, kterou spojuje s moravským kláštelem Hradisko. Též pro toto skriptorium našel některé další doklady, dovolují si ale formulovat „kacířskou“ myšlenku, zda bychom neměli spíš hovořit o společné olomoucko-hradiské písařské dílně? A pokud vím, není v příslušné stati učiněna zmínka (a nepřichází odkaz ani v seznamu citovaných rukopisů) o rkp. cvp 395, tzv. Análů hradištsko-opatovických, které byly integrální součástí tamní písemné kultury. Tu bych také uvítal autorovo vyjádření, stejně jako postrádám u této stati upozornění na to, že jde o doplněnou verzi článku, který připravil pro sborník k osmdesátinám prof. Flodra (v seznamu literatury ovšem přichází).

Shrnuji: práce se věnuje důležitému tématu našich starších dějin, konkrétně období přemyslovských knížat. Je dáno podstatou věci, že často vidíme matně (někdy doslova tápeme), nicméně je třeba i tápat, aby se postupně mohlo šero našeho poznání alespoň poněkud rozestoupit. Širší než jen česká komparatistika je tu důležitým, a bude stále důležitějším pomocníkem a jsem si jist, že se ještě podaří různé nálezy, i když je třeba v tomto směru zachovávat výše už naznačenou skepsi. Ale cesta, kterou Havel zvolil je jediná, která vede vpřed, i když je a bude nutno se vracet resp. překážky stojící v cestě obcházet.

Z toho důvodu mohu konstatovat, že jeho práce splňuje požadavky standardně kladené na úroveň habilitačních prací v oboru pomocných věd historických.

V Praze dne 12. května 2013

prof. dr. Ivan Hlaváček CSc.